

weniger vorhanden als dies z.B. in Köhlers Ilfelder Regesten der Fall ist. St. Pierremont ist im Index als Präm. Kloster angegeben, und das mit Recht, aber es ist fraglich, ob dies für diese späte Zeit (1195/1234) noch zutrifft. Das Augustinerchorherrnstift St. Arnual ist sehr häufig genannt, ich glaube, daß wir es mit Sicherheit mit dem St. Annalis gleichsetzen können, das unter den 1126 vom Papst dem hl. Norbert bestätigten Klöstern vorkommt. Der Herausgeber vermutete in der lothringischen Abtei Ste. Marie-au-Bois ein deutsches Kloster, das er 'Mariawald' nennt (Index 528). In einer 1551 dort ausgestellten Urkunde ist irrtümlich von einer 'Circaria Sabaudiae' die Rede — es hat in Savoyen nie ein Präm. Kloster gegeben. 1398 kommt in einer Urkunde (648) ein Abt Albert v. Ursberg und ein Propst Heinrich von Adelberg vor, die Titel müßten umgekehrt sein. Hier handelt es sich aber nicht um eine Verwechslung des Herausgebers sondern um eine des Austellers der Urkunde.

N. BACKMUND

S.J. VAN DER MOLEN, *Romaanse kerken van het Noordererf*. Zutphen 1981, 176 blz. + 98 foto's van Paul van Vogt, meest over de gehele pagina.

Aansluitend bij het boek van prof. DR. E. ter KUYLE, *De Romaanse kerkbouwkunst in de Nederlanden*, Zutphen, 1975 wordt van de belangrijkste romaanse kerken in de Nederlandse provincies Groningen, Friesland en Drente de architectuur in woord en beeld toegelicht. Na inleidende hoofdstukken over de romaanse bouwkunst worden in hoofdstuk III typische noordelijke facetten als de plattegrondsvormen, de noormannenpoortjes, de zadeldaktorens, het gereduceerde westerblok en de houten, rietgedekte kerken. Daarna worden de nog gaaf bewaarde romaanse kerken in Friesland (31 stuks), die in Groningen (20) en die in Drente (7) in alfabetische volgorde behandeld. Elke kerk is in een of meer prachtige zwart-wit foto's afgebeeld, van binnen of van buiten, in totaal of detail. Als slot volgt een summierende beschrijving van een zeventigtal romaanse bouwgedeelten van kerken, die in later eeuwen grondig zijn gewijzigd.

De orde van Prémontré was in de Nederlandse provincies Friesland en Groningen met tientallen kloosters vertegenwoordigd; in Drente was zij daarentegen absent. De Norbertijnse kloosters hebben vele parochies bediend of erover het patronaat bezeten. Daarom is dit boek van belang voor hen, die de architectuur van de Norbertijnse kerken in deze regionen bestuderen. Van de abdij Lidlum in Friesland staan de volgende kerken beschreven: *Bozum*, met de in 1941 ontdekte Majestas Domini in de absis, (blz. 43, afb. 14, 15), *Hoorn* op het eiland Terschelling (blz. 59, afb. 26, 27), *Oosterlittens* (blz. 77, afb. 35) en de romaanse fragmenten van *Sexbierum* (geheel bepleisterd, blz. 161), van *Welsrijp* (noordmuur en toren, blz. 162) en van *Wieuwerd* (enige fragmenten, blz. 163); van de Friese abdij Dokkum het kerkgebouw van *Westergeest* (blz. 92, afb. 49,

50) en de tufstenen noordermuur van *Roodkerk* (blz. 161); van de Groningse abdij Wittewierum een deel van de toren van *Uithuizen* (blz. 165).

Bij deze opsomming zij erop gewezen, dat pas bij nader onderzoek kan blijken, of de genoemde kerken vanuit de abdijen Lidlum, Dokkum of Wittewierum zijn gebouwd.

H. VAN BAVEL

El. DHANENS, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Ninove*. Gent, 1980. — 129 blz.

Deze publikatie verschijnt als elfde deel in de reeks inventarissen van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen en is uitgegeven door de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van Oost-Vlaanderen. Eerst krijgen we een beperkte opsomming van de bronnen en de bibliografie in verband met de gebouwen van de abdij en het kunstpatrimonium. Volgt dan in een historisch overzicht de stichting van de abdij in 1137 door de norbertijnen van de parkabdij te Leuven en de lotgevallen van abdij en parochie gedurende de XIIe tot XVIe eeuw. De bouw van de nieuwe abdijkerk duurde van ca 1635 tot 1727. In de XVIIIe eeuw werd de artistieke uitrusting van de kerk verder uitgewerkt en werden ook de kloostergebouwen totaal herbouwd. Na de afschaffing van de abdij werden de kloostergebouwen verkocht en gesloopt. Ook de oude parochiekerk werd met de grond gelijk gemaakt, zodat voortaan de oude abdijkerk dienst doet als parochiekerk. Daarheen werden enkele meubelen en voorwerpen overgebracht, maar spijtig genoeg werden ook een aantal kostbaarheden uit beide kerken openbaar verkocht. Speciaal aandacht wordt besteed aan de bouw van de huidige toren en aan de restauratie van de kerk. Volgt dan een summiere beschrijving van de uitrusting, het meubilair en de kunstwerken van de voormalige parochiekerk en van de abdijkerk. Het boek sluit dan met 123 prachtige afbeeldingen van grondplannen, kaarten, gebouwen, inzonderheid de abdijkerk, schilderijen, beelden, kunstvoorwerpen allerlei.

De provincie Oost-Vlaanderen haalt eer met de uitgave van dit werk. Maar alle lof komt ook toe aan de bewerkers ervan, met speciale vermelding voor de opsteller van de registers (blz. 121-128). Een werk dat onze huidige abdijen mogen benijden.

G. SLECHTEN, O. Praem.

Gisela HEIMERICH, *Stift und Karthause zu Eppenberg*. Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Abtei und der Diözese Fulda, Bd. XXIII, Fulda 1979, 286 Seiten und 40 Abbildungen

Über das Kloster Eppenberg in Hessen wurde bisher im Rahmen quellengeschichtlicher Forschung noch nie gearbeitet. Die vorliegende